

АГРАРНА РЕФОРМА П.А. СТОЛИПІНА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

P.A. STOLYPIN'S AGRARIAN REFORM AND ITS IMPACT ON THE SITUATION OF FARMERS IN LEFT-BANK UKRAINE

Мельник О.О.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук

Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

Дослідження процесу аграрного реформування на початку ХХ століття є актуальним як із теоретичної, так і з практичної точки зору. Однією з головних особливостей України, починаючи з другої половини ХІХ – початку ХХ століття, стали аграрні перетворення: селянська реформа початку 60-х років; столипінська реформа 1906-1914 років. Ці події свідчать про злободенний стан аграрного питання для сучасної України.

Аграрне питання було однією з головних причин революції 1905–1907 років, вирішити яке запропонував голова Ради Міністрів Міністр внутрішніх справ П.А. Столипін. У листопаді 1906 року він підготував указ, який був затверджений царем і став законом 14 червня 1910 року. Закон містив основні положення аграрної реформи. П. Столипін вважав, що ліквідація поміщицького землеволодіння призведе до втрати виробниками товарного хліба, а згодом знову постане проблема малоземельності. Він запропонував зруйнувати селянську общину і перерозподілити селянські землі на користь заможних селян (фермерів), які мали стати опорою режиму і одночасно виробниками товарного хліба. Ця реформа активно сприяла становленню капіталізму. В кожному з регіонів України, в тому числі і на Лівобережжі, проведення та наслідки реформи мали свої особливості.

Як і в минулому сільське господарство є провідною галуззю економіки. Проводячи порівняння аграрного законодавства початку ХХ століття із сьогоденням, можна побачити, що в сучасних умовах на новому, більш цивілізованому рівні знову постали питання аграрного реформування, що вимагає політичної волі законодавців. Так, вже відбулося роздержавлення аграрного сектору, починає запроваджуватися ринок землі, але залишається багато нерозв'язаних проблем. До цього часу в правовій свідомості українського суспільства, поглядах певних політичних сил існують сумніви щодо правомірності надання землі статусу товару. Тому в наукових дослідженнях має панувати об'єктивне осмислення аграрної політики та процесу дійсної реалізації права приватної власності на землю через впровадження ринку землі та підвищення ролі аграріїв у соціально-економічному та політичному житті України.

Ключові слова: земля, реформа, селяни, Лівобережжя, община, хутір, переселення.

The study of the process of agrarian reform in the early twentieth century is relevant both from a theoretical and practical point of view. One of the main features of Ukraine, starting from the second half of the ХІХ – early ХХ century, was the agrarian transformation: the peasant reform of the early 60s of the century; the Stolypin reform 1906–1914. This series of events in itself indicates the current state of the agrarian question for modern Ukraine.

The agrarian question was one of the main causes of the revolution of 1905–1907, which was proposed by the Chairman of the Council of Ministers and Minister of internal Affairs P.A. Stolypin. P. Stolypin argued that the elimination of landownership would lead to the loss of producers of commercial bread and then again the problem of land shortages. He proposed by destroying the peasant community and redistributing peasant land for the benefit of wealthy peasants (farmers) who were to become the mainstay of the regime and at the same time producers of marketable bread. This reform actively contributed to the emergence of capitalism. In each of the regions of Ukraine, including the Left Bank, the implementation and consequences of the reform had their own peculiarities.

As in the past, agriculture is a leading sector of the economy. Comparing the agricultural legislation of the early twentieth century. today, we see that in today's context, at a new, more civilized level, the question of agrarian reform has arisen again, requiring the political will of the legislators. Yes, the agrarian sector has already been divested, the land market is beginning to be introduced, but many unresolved problems remain today. Until now, in the legal consciousness of Ukrainian society, the views of certain political forces, there are doubts about the lawfulness of granting land the status of commodity. Therefore, scientific research should be dominated by an objective understanding of agrarian policy and in particular, the process of actual realization of the right of private ownership of land, through the introduction of the land market and increasing the role of agrarians in the socio-economic and political life of Ukraine.

Key words: land, reform, peasants, Left Bank, community, farmstead, resettlement.

Постановка проблеми. Україна здавна сформувалася як аграрна держава, і протягом століть її історія – це історія народу, основним способом життя якого є землеробство, тому земля виступала як основний засіб виробництва і критерій багатства. Сучасні спроби реформування аграрних відносин вимагають об'єктивного дослідження історико-правових аспектів впливу держави на сільське господарство України в різні періоди її історії.

Якщо зважити на те, що змістом сучасних реформаторських процесів є урізноманітнення шляхів розвитку для формування аграрних відносин в аграрному секторі, тоді необхідно акцентувати увагу на політико-правових процесах, пов'язаних із діяльністю урядів Російської імперії щодо України, з огляду на впровадження норм аграрного законодавства П.А. Столипіна як вищого державного посадовця того часу.

Об'єктом дослідження є підготовка, реалізація та наслідки аграрної реформи П.А. Столипіна на початку ХХ століття на Лівобережній Україні та зміни в становищі селян Лівобережної України. Предметом є виявлення

характерних рис аграрної реформи в Україні на фоні проведення останньої в Російській імперії, а також її правові, економічні і соціально-політичні наслідки для лівобережного українського селянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню змін у соціально-правовому становищі селянства України в умовах проведення аграрної реформи П.А. Столипіна присвячені праці дореволюційних науковців Л. Кассо, А. Леонтьєва, І. Страховського, А.В. Пешехонова, А. Єфіменка, А.А. Кареліна, А. Кауфмана, І. Ігнатовича, А. Корнілова, І. Іванюкова, В. Євреїнова, дослідників радянського періоду Е.А. Мороховця, П.А. Зайончковського, Н.Н. Лещенко, В.П. Теплицького, Д.П. Пойду, А.В. Бондаревського, П.Ф. Щербини, Л. Захарової, Н.Н. Дружиніна, сучасних авторів О.П. Рєєнта, Ю.П. Присяжнюка, С.О. Борисевича, А.Л. Зінченка, А. Михайлика, О.З. Медалієва, О.В. Герасименко, Д. Бовуа, Л. Горенка та інших [1].

Ціль роботи. Метою статті є наукове обґрунтування правової, соціально-економічної доцільності реформування

аграрного сектору економіки України на початку ХХ століття насамперед на Лівобережжі.

Виклад основного матеріалу. Нова земельна реформа була покликана розв'язати проблеми, породжені попередньою реформою 1861 року: неефективне общинне землеволодіння, несумісне з інтенсивною системою землеробства, малоземелля (виключало використання основної на той час трипільної системи землеробства), черезсмулля, дальоземелля, вузькоземелля, довгоземелля та численні земельні сервітути, які перешкоджали ефективному використанню землі (наприклад сервітути випасання худоби по парі та стерні), завеликий обсяг громадських пасовищ (використовувалися менш ефективно, ніж приватні) тощо [2, с. 12].

В процесі здійснення окреслених законодавчими актами 1906 року змін правового статусу селянства відповідно з вимогами ринкового господарства з'явилася необхідність вдосконалити ухвалені раніше юридичні норми, які гальмували економічний прогрес. Реформа, що отримала назву «столипінської», була спрямована на ліквідацію цих недоліків у землекористуванні за допомогою сприяння виходу з общини, заохочення купівлі та оренди земель селянами, заохочення переселення й інших заходів.

Четвертого березня 1906 року було видано Указ про організацію землеустрою та утворення Комітету по землевпорядних справах, губернських і повітових землевпорядних комісій. На комісії було покладено сприяння селянам у купівлі земель за допомогою Селянського банку, продаж і надання в оренду селянам казенних земель, сприяння переселенню на казенні землі Азіатської Росії, сприяння покращенню селянського землекористування, сприяння ліквідації черезсмулля [3, с. 23].

У виданому 19 вересня 1906 року Комітетом наказі землевпорядним комісіям були визначені шляхи до перетворення землекористування: розділ земель між селянами, об'єднаннями в одну громаду; розділ земель між частинами поселень; виділення земель під висілки; виділ земель окремим домогосподарям; повний поділ земель сільських общин на хутірські та відрубні ділянки; розділ загальних угідь [4, с. 28].

Згідно з Указом «Про доповнення деяких постанов діючого Закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування» від 9 листопада 1906 року, проєкт якого розроблений П.А. Столипіним і підписаний царем Миколою II, аграрна реформа передбачала вжиття трьох груп заходів: виділення селян із общини і закріплення за ними землі у приватну власність; створення хутірського та відрубного господарства; переселенська політика. Реалізація цих заходів була тісно пов'язана з роботою Селянського банку, кооперативним рухом, орендними відносинами на селі, агрокультурою тощо.

Цей указ вніс корективи в законодавство 1861 року щодо общини і общинної власності. Згідно указу кожен домогосподар міг закріпити за собою у приватну власність ділянку общинної землі, які були до цього в його постійному користуванні. Ті, хто закріплював «надлишки», повинні були сплатити общині їх ціну, яка була зазначена під час проведення реформи 1861 року. До того ж кожен домогосподар, який закріпив за собою землю у приватну власність, мав право в будь-який час вимагати виділення йому общиною відповідної ділянки, зведеної до одного місця (тобто хутори та відруби). Для переходу всієї общини до ділянкового (хуторського чи відрубного) господарства, необхідно було ухвалення більшістю (двома третинами) селян, які мало право голосу. Такою була суть основного закону, який запроваджував нову аграрну політику царського уряду.

В 1910 році на обговорення III Державної думи було винесено законопроект «Про деякі зміни і доповнення деяких постанов щодо селянського землеволодіння», який 14 червня 1910 року після підписання царем набрав сили закону. Україна виявилася тим регіоном, де приватизація

надільних земель зустріла найменший опір селянства. Основним об'єктом боротьби було не столипінське законодавство, а відсутність землі у значній кількості безпосередніх товаровиробників при наявності латифундистського за своєю формою дворянського землеволодіння. Найважливішою причиною схвального загалом сприйняття українським селянством столипінських нововведень було розповсюдження тут подвірного землеволодіння без традиційного для російської общини періодичного перерозподілу сільськогосподарських угідь.

Для українських губерній Правобережжя та Лівобережжя (за деякими винятками) характерним було подвірне землеволодіння. Воно становило на Поділлі 94,6%, на Волині – 77,9%, на Київщині – 83,3%, на Полтавщині – 84,1%, на Чернігівщині – 48,3%. Так, у Полтавській губернії за роки столипінської реформи лише 8% селян-землевласників перейшли на відруби, а середній розмір відрубу в губернії становив у окремих випадках 10 десятин [5, с. 7]. Населення Полтавської губернії складалося здебільшого з малоземельних селян (59,7%). Вони могли поліпшити своє економічне становище тільки завдяки купівлі земель. Але ціни на землю були зависокими: протягом 1907-1910 років середня ціна 1 десятини землі в Полтавській губернії становила 154,02 рублів, в Харківській – 99,93 рублів, у Чернігівській – 97,41 рублів, у Волинській – 129,33 рублі [6, с. 88]. Натомість в Чернігівській губернії понад половину (53,6%) селянського землеволодіння становило общинне. Причому воно переважало в північних повітах: Новозибківському, Суразькому, Мглинському. Тому й землі в приватну власність там закріплювали активніше, ніж у південних губерніях, де переважало подвірне землеволодіння.

Головною причиною недосить швидкого запровадження основних заходів столипінської реформи – виходу селян із общини – було малоземелля чернігівських селян [7, с. 162]. Для подолання малоземелля селянин мав або купувати землю через Селянський банк, або продавати свій наділ і переселятися на схід Російської імперії. Попри ці та інші явища, які гальмували процес землевпорядкування, кількість тих, хто покидав общину, зростала.

Мотиви виходу були різноманітні, часто суперечливі. Покидали общину насамперед ті, кому було вигідно закріпити землю в особисту власність. Тут мало значення бажання зберегти за собою наділ, особливо в кого було більше землі, і намір ліквідувати його невдовзі чи здати в оренду, щоб переселитися до міста або в Азіатську Росію. Найчастіше укріплювалися середні прощаркі села. Малоземельні охочіше залишали общину, щоб вигідніше продати укріплену ділянку або взяти позику [8, с. 24]. Станом на 1 липня 1908 року на Лівобережжі виділилося з общин селянських господарств у губерніях – Полтавській 2533, Харківській – 39 369, Чернігівській – 3811.

Розвиток юридичної бази створення індивідуальних селянських господарств (в тому числі і за допомогою переселення сотень тисяч селянських родин на казенні землі окраїн імперії) продовжувався і після усунення з політичної арени Прем'єр-міністра П.А. Столипіна.

24 квітня 1911 року було прийнято Закон «Про землевпорядкування». Важливе значення влада відводила Закону від 3 червня 1912 року «Про поширення успадкування по закону осіб жіночої статі і заповіту родових маєтків», яким майнові права жінок були суттєво розширені, а в питанні спадкування майна і за законом – прирівняні до прав осіб чоловічої статі. Виключення становили лише сільськогосподарські угіддя, в яких жіноча частка не могла перевищувати сьомої частини нерухомого майна. П'ятого липня 1912 було ухвалено Закон «Про видачу Селянським поземельним банком позик під заставу надільних земель» (позика надавалася як селянам-одноосібним власникам, так і сільським громадам). Ці акти закріпили основні положення реформи.

Землеволодіння переселенців із Лівобережжя в період столипінської аграрної реформи [11, с. 46]

Губернії	Господарства від 0 до 3 десятин	Господарства від 3 до 10 десятин	Господарства, більші 10 десятин	Господарства, землеволодіння яких невідоме
Харківська	62,0%	33,2%	4,3%	0,5%
Полтавська	72,4%	17,4%	3,0%	7,2%
Чернігівська	52,9%	34,9%	4,4%	7,8%

Важливим складником земельної реформи Столипін вважав організоване державою масове переселення землеробів із європейської частини імперії до Сибіру, Центральної Азії та далекосхідних регіонів. У березні 1906 року з'явилася інструкція «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 року», яка заохочувала до переселення можливістю отримати кредит і пільги на проїзд залізницею, збільшенням земельного фонду для переселенців у Сибіру та Середній Азії [9, с. 100].

Цей документ став реакцією уряду на полтавсько-харківське повстання селян 1902 року. На основі цього указу Міністерство внутрішніх справ склало проект нових правил щодо переселення. Вони передбачали матеріальну допомогу тим селянам, які мешкали в малоземельних губерніях і бажали переселитися. Цей указ дав змогу селянам при переселенні продавати закріплену в приватну власність землю, сприяв активізації переселенського руху, особливо з районів аграрного перенаселення.

Помітну роль відігравала і пропаганда переселення та обіцянки уряду допомоги переселенцям грошовим кредитом. Переселенцям скасовували всі недоїмки. Вони на 5 років звільнялися від казенних, земських податків і на три роки – від військової служби [10, с. 496]. Адже перш ніж відправитися на нові землі, селянам доводилося долати чимало труднощів: то неохайно оформлялася документація, то не було потрібних підписів, печатки тощо. Урядову грошову допомогу, зовсім незначну, отримати також було важко. Невдоволені були селяни не тільки умовами переїзду, але й якістю землі, яку надавав їм уряд у Сибіру. Хоча землю переселенцям надавали в достатній кількості, однак не завжди вона була належної якості.

Загалом переселялися безземельні або малоземельні селяни. Останні вважали переселення єдиною можливістю для подолання безземелля. Для переїзду до Сибіру українським селянам необхідно було продавати все своє особисте майно, худобу, хату та землю. Отримували вони за це мізерні кошти.

За даними Селянського банку, одна десятина надільної землі в Чернігівській губернії коштувала від 50 до 230 рублів, в Харківській – 70–255 рублів, в Полтавській – 230–240 рублів. Середня продажна ціна десятини оранки у черезполосному володінні була 120 рублів 70 копійок, а у ділянковому володінні – 178 рублів 50 копійок. При середній вартості надільної землі 100 рублів за десятину бідняцьке господарство, яке мало 2–3 десятини, могло отримати за свій наділ 200–300 рублів. Таким чином на руках у переселенців перед від'їздом залишалося при-

близно 400–500 рублів. Коли ж вони приїздили на нові землі, в них залишалося приблизно 200 рублів [12, с. 138].

За 1906–1912 роки на сибірські простори виїхало близько півмільйона лівобережних селян (20% всіх загальноросійських переселенців). Пік переселенського руху припадає на 1908 рік, коли Україну покинуло 132 082 особи (27,3% населення). Таку активність автор пов'язує насамперед із неврожайним 1908 роком. На першому місці за 1906–1912 роки за кількістю вибулих була Полтавська губернія (звідси виїхало понад 198 549 осіб, або 41% населення). На другому – Чернігівська губернія (157 658 осіб, або 32,6% населення), на третьому – Харківська губернія зі 127 538 особами, або 26,4% населення [13, с. 44].

Постійні звістки від переселенців про недостатню кількість і погану якість землі, незадовільні умови переселення, недостатність урядової допомоги призвели до того, що переселенська хвиля почала потроху спадати. Мотиви повернення були різні: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я окремих осіб, а найперше – труднощі з влаштуванням, з якими зіткнулися переселенці після переїзду [14, с. 245].

До початку Першої світової війни приблизно 3,5 млн селян, продавши господарство, зірвалися з місця, але не всі з певних причин «прижилися» в нових краях: близько мільйона з них повернулося назад, але вже без грошей і надій. Для України ці цифри ще більш разючі: переселенцями стали понад мільйон селян, проте невдовзі 70% із них знову з'явилися в рідних місцях, приречені наймитувати й жебракувати. Що ж стосується Селянського банку, покликаного стати промотором реформ, то високі ціни на землю, яку він продавав, і великі відсотки, що їх наклали на позичальників, спричиняли розорення багатьох власників-хуторян.

Висновки. У підсумку аграрна реформа за П.А. Столипіним мала наслідком передусім стрімке розшарування селянства Лівобережної України, появу на селі значної кількості ломпенів-пролетарів, різке зростання ненависті до поміщиків. Особливістю господарств селян Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній було те, що воно здебільшого мало подвірний характер, саме тому вони неохоче переходили на хутори; позитивним – перехід землі у приватну власність, якою вони мали вільно розпоряджатися. Переселенська політика мала своїм результатом розвиток економіки Уралу, Сибіру та Далекого Сходу та зубожіння селян Лівобережжя, які повернулися додому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кассо Л.А. Русское поземельное право. М.: Изд-во И.Д. Сытина, 1906. 368 с.
2. Леонтьев А.А. Крестьянское право. СПб.: Тип. И.И. Иванова, 1909. 404 с.
3. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 года. *Крестьянский строй. Сборник статей*. СПб.: Беседа, 1905. С. 371–455.
4. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. 2-е изд. СПб.: Изд-во ред. журн. «Русское богатство», 1906. 156 с.
5. Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования, заметки. СПб., 1905. Т. 1, Т. 2. 358 с.
6. Карелин А.А. Общинное владение в России. СПб., 1893. 288 с.
7. Герасименко О. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи. *Сіверянський літопис*, 2011. № 6, С. 82–88.
8. Герасимчук О. Виступи селян Чернігівської губернії проти столипінського землевпорядкування в роки Першої світової війни (серпень 1914 – червень 1917 років). *Сіверянський літопис*, 2012. № 3–4, С. 102–110.

9. Герасимчук О. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 років). *Сіверянський літопис*. 2014. № 4, С. 159–173.
10. Каюн В. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи. *Сіверянський літопис*. 2007 № 1, С. 86–91.
11. Машкін О. П.А. Столипін та Україна. *Український історичний журнал*. 2012. № 2, С. 73–97.
12. Реєнт О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*. 2006. Вип. 10, С. 6–16.
13. Билимович А. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство. К. : Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. о-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого. 1907. С. 1–13.
14. Билимович А. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство. К. : Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. С. 23–24.
15. Земельна реформа в Україні : Довідкове видання. Ред. Ю.Д. Білик. Упорядники: Конопада Я.М., Оржехівська І.І. К. : Урожай, 2001. С. 28–32.
16. Реєнт О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*, 2006. Вип. 10, С. 6–16.
17. Каюн В. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи. *Сіверянський літопис*, 2007. № 1. С. 86–91.
18. Герасимчук О. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.). *Сіверянський літопис*, 2014. № 4. С. 159–173.
19. Землеустроительные работы в Валковском уезде Харьковской губернии. *Землеустройство и землепользование*. 1910. № 29. С. 22–28.
20. Проскура Н.Л. Переселення селян із Харківської губернії в роки столипінської аграрної реформи. *Український історичний журнал*. 1973. № 6. С. 98–105.
21. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. Т. 1. К. : Наукова думка, 1967. 552 с.
22. Погребінський О. Столипінська реформа в Україні. Одеса : Пролетар, 1931. 127 с.
23. Беявская Л.Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке. *В кн.: Особенности аграрного строя России в период империализма*. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 135–146.
24. Погребінський О. Столипінська реформа в Україні. Одеса : Пролетар. 1931. 127 с.
25. Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрна історія України. К. : Знання, 2000. 343 с.